

XII.

Előkelő francia emigránsok Magyarországon.

Azok a francia emigránsok, kik a különböző forradalmak és államformaváltozások következtében külföldre menekültek, nagyrészt a Franciaországgal szomszédos országokban: Angliában, Német- és Olaszországban telepedtek le, de Lengyel- s Oroszországba és hazánkba is jutottak közülük. Egyesek külföldi pártfogóik és rokonaik vendégei voltak, a többiek, mint katonák, tanárok, házi tanítók, lelkészek, írók, nyelv- és vívómesterek stb. keresték meg kenyerüket. Némelyek végleg elszakadtak hazájuktól, a legtöbben azonban nehezen várták, hogy a számkivetés keserű napjai véget érjenek számukra s a politikai rendszer megváltozásával visszatérhessenek Franciaországba.

Akadtak olyan francia emigránsok is, akik nem maradtak egy helyben, mert anyagi helyzetük lehetővé tette, hogy külföldi országokban utazgassanak s ezzel enyhítsék a számkivetés unalmát és egyhangúságát. Néhány ilyen előkelő francia emigráns hazánkban is megfordult és könyvet írt úti élményeiről. Az első közülük az ifjú Salaberry gróf, aki később a Restauráció alatt túlzó és türelmetlen royalizmusával gyűlöltté tette nevét. 1790—91-iki keleti útja alkalmával átutazik hazánkban s tapasztalatairól egy barátjához írt levelekben számol be. Könyvének hat levele Magyarországról szól. Gúnyolódó, fölényes, megvető hangon ír a magyarok gyermekességig menő szabadságszeretetéről, hazájuk iránt érzett elfogultságukról, ósdi alkotmányukról és országgyűlésükről, magyarságukkal arányban nem álló soknyelvűségükről. Hogy a magyarokról ilyen rossz véleménye van, abban nagy része lehet annak, hogy 10 hónapot Bécsben töltött s ott sok rosszat hallott rólunk. Jelen van Lipótnak 1790. nov. 15-én történt pozsonyi koronázásán. Azt írja, hogy a hangulat nyugtalan volt, zavargásoktól lehetett tartani, azért a városba 6000 gránátos érkezett, közelében pedig 20.000 ember volt összpontosítva, hogy szükség esetén kéznél legyenek. A primási palota előtt rendezett tűzijáték alatt a nép kövel dobálta a palota ablakait, melyek csörömpölve hullottak le az alattuk álló előkelő vendégekre.

Keleti útjára 1790. december 31-én indul el Bécsből. Bécsben vesz egy kocsit magának, azon utazik váltott lovakkal. Budán az Elefánt vendégfogadóban száll meg, hol megsarcolják. Budáról Szegeden át Temesvárra megy. A Tiszáról azt írja, hogy „a legszomorúbb és legsárgább folyó”, a Bánság pedig „a legsárosabb ország”, melyet valaha látott. 1791 január havában, esőben, hóban, sárban egy alföldi utazás valóban nem lehetett alkalmas arra, hogy egy országot egy külföldi utazóval megkedveltessen. Temesvárott Sora tábornok városparancsnok részéről szíves fogadtatásban részesül, azután Lugoson, Karánsebesen, Mehádián

és Orsován áthaladva Oláhországba ér. Azt írja, hogy Karánsebes és Mehádia romokban hever, 1788-ban a Bánságba való betörésükkor a törökök pusztították el őket.

1811-ben hazánkban járt Auguste Lagarde báró, aki a nagy francia forradalom alatt 1792-ben Németországba emigrált. Egy ideig az ellenforradalmi hadseregben harcolt, majd Lengyel-, később Oroszországban telepedett le. Mint az orosz hadsereg tábornoka, 1814-ben honfitársai ellen küzdött s a moszkvai csatában megsebesült. A Restauráció alatt visszament Franciaországba és XVIII. Lajos uralkodása alatt mint tábornok és diplomata szolgálta hazáját.

1824-ben kiadta Moszkvából Oláh- és Magyarországon át Bécsbe tett utazásának leírását, melyben élményeiről egy Griffith nevű angol barátjához intézett levelekben számol be. Mint írja, sokat utazott életében, tíz évet töltött el különböző külföldi országokban, hogy a népek szellemét, jólétük és balsorsuk okait a helyszínen tanulmányozza abban a reményben, hogy tapasztalatait módjában lesz egykor hazája javára értékesíteni.

1811-i utazása alatt Bukaresttől Bécsig egy gazdag, de műveletlen bojár, Dudesco kancellár az útítársa. A maguk kocsiján mennek postálovakkal és a vöröstoronyi szoroson átkelve, május 1-én érkeznek Nagyszebenbe. Ez nyílegyenes utcáival, szép palatetős házaival s a körülötte elterülő köz- és magánkertekkel, bástyasétányával, festői ruhákban járó nőivel igen kellemes város benyomását kelti Lagarde-ban. Megtekinti Bruckenthal báró „nagyyszerű” könyvtárát, mely több, mint 60.000 kötetből állt s kézíratai közt sok arab kézirat volt. Nem kevésbé értékesnek találta a báró képtárát, valamint érem- és ritkasággyűjteményét is. Látogatóit maga a tulajdonos kalauzolta.

Megnézi Lagarde Nagyszebenben az országos vásárt s a város közepében egy várban levő börtönt, hol mindössze 5 foglyot őriztek. Meglátogat több virágzó állapotban levő gvárat, a város környékén egy csinos vendéglőben megkávézik, este pedig a színházban egy operaelőadást hallgat meg. Úgy látja, hogy a város népe boldog és megelégedett, nem úgy, mint Oláhországban, ahol a parasztok halálra dolgozzák magukat, mégsem tudnak kapzsi uraiknak eleget tenni. Azután a francia báró Marosvásárhelyt áll meg. Ott a Teleki-könyvtárt keresi fel s fel-tűnik neki, hogy majdnem minden ház kapuja felett német bölcs mondások láthatók. A vidékek, melyeken átutaznak, nagyon változatosak s tele vannak Thökölyre, Rákóczira s más hős magyarokra vonatkozó emlékekkel. A vendégfogadók sok helyen túldrágák, a vendéglősök kiszarolják az utasokat. Érintik Szászvárost, Dévát, Lugost, Facsetot, hol virágzó méh- és selyemhernyótenyésztés van, majd Temesvárt. Ott a Három napkeleti Mágus-vendégfogadóban kellemesen lepi meg őket, hogy szobájuk ajtaján a szobának s az ételeknek és italoknak árjegyzéke ki van függesztve. Temesvárról azt jegyzi fel Lagarde, hogy szép város, hatalmas erődítményei vannak s terjedelmes parkja, mely a bécsi Práterre emlékeztet. A színházban megnézik Schiller *Die Räuber* c. darabját s felháborodnak erkölcsstelenségén.

Temesvárról folytatják útjukat az Alföldön. Kiskomlóson egy pü-pagyárat találnak, mely Német- Görög- s Törökországba való kivitelre lömérdek sötétvörös színű agyagpipát gyárt. Mokrin és Törökkanizsa

két kellemes helység. Zöld szigetként emelkednek ki az Alföld homok-sivatagjából. Szegedről Lagarde azt írja, hogy nagy és gazdag város, élénk a gabona- és állatkereskedelme, azonban össze-vissza van építve és rossz karban tartva. Szétszórta, rendetlenül fekvő házai, mintha több faluhoz tartoznának, nem pedig egy 28.000 lélekszámú, szabad királyi városhoz.

Félegyházán egy igen jó vendégfogadóban, a Hattyúban szállnak meg és részt vesznek a város egy jómódú polgárának lakodalmán. Megállnak Kecskeméten is, hol éppen búcsú van.

Az Alföldről, melynek jó nagy részén átutaztak, kedvezőtlen Lagarde véleménye. A nagy rónaság, melyen nem vezetnek át rendes utak s melynek csendjét csak időnként veri fel egy ragadozó madár sivítása vagy egy vízi madár panaszos hangja, a homoktenger, melyben itt-ott, egymástól nagy messzeségben nyomorult falvak tűnnek fel, leverő hatást tesz rá. „Mindent összevéve, — jegyzi meg — a Kárpátok veszedelmes, de festői útjait többre becsülöm, mint ezeket a teljes biztonságot nyújtó, egyhangú pusztákat. Milyen sívár és jelentéktelen lehet e falvak lakóinak élete! E homok-sivatag közepette semmi kellemes nem tárul szemük elé s hogyan tudna képzeletük táplálékot kapni, mikor a láthatár nem mutat mást, mint terméketlen pusztaságot“.

Fellelegzik tehát, amikor búcsút mondhat az Alföldnek s megérkezik Pestre. Ott megtekinti az egyetemet, a templomokat, a Nemzeti Múzeum természetrajzi tárát, a Rokkantak házát, a fűvészkertet, amelynek Haberle Károly igazgató, a híres botanikus a vezetője, s a „Királyi Kertet“, melyen valószínűleg a Városligetet érti, hol elegáns kávéházak s vendéglők vannak és „mindeniütt vídamság, fesztelenség, szórakozás; minden lépésre zene és tánc“. Este az új német színházba megy, hol Rinaldóról, a híres olasz banditáról szóló színdarabot játszottak. Egy ízben Koháry Antal gróf hívja meg útitársával együtt ebédre. Ott a bojár ki akart tenni magáért, egy arannyal hímezett díszes tibeti öltönyt vett fel, derekára pedig két pompás keleti övet kötött. Az ebéden komikus módon viselkedett s amidőn ezért kinevették, dühösen ott hagyta faképnél a társaságot.

Budán, amely az eleven, mozgalmas Pesttel ellentétben igen csendes és egyhangú város, Lagarde megnézi a fegyvertárt. Szép fegyvereken kívül ott látja a szent koronát, a királyi palástot, az országalmát s egyéb koronázási jelvényeket. A magyarokat így jellemzi: „Nemeslelkűség, vitézség, nyíltság és becsületesség a magyarok jellemző vonásai és ha kevesebb volna bennük az önzés s nyugodtabbak és szorgalmasabbak volnának, kevés nemzet vehetné fel velük a versenyt.“ A parasztok helyzete szerinte elég kedvező, olyan, mint a francia parasztoké, „messze van attól a vasigától, mely az orosz, lengyel és oláh jobbagy vállaira nehezedik s melytől soha sem arannyal, sem lángésszel nem tud megszabadulni.“

Az 1814—15-iki bécsi kongresszus alatt Lagarde az osztrák fővárosban tartózkodik. A bécsi kongresszusról szóló emlékirataiban beszámol a magyar arisztokratákkal, a Zichyekkel, Apponyiakkal és Eszterházyakkal kötött ismeretségeiről. Nagy csodálattal ír Eszterházy Miklós hercegről, akivel Párizsban Mme Récamier szalonjában találkozott, mesébe illő gazdagságáról és pompaszeretetről. Osszebarátkozott fiával,

Pál herceggel a kiváló diplomatával is, aki Lagarde szerint egyike volt azoknak a férfiaknak, kik a bécsi tárgyalások alatt legtöbbet járultak hozzá Európa nyugalmanak fenntartásához.

A harmincas évek második felében Haussez báró járt hazánkban. Haussez a Restauráció alatt tengerészeti s gyarmatügyi miniszter volt és a júliusi forradalom után Angliába menekült. Később Genfben telepedett le s időnként Németországban, Olaszországban s az Osztrák-magyar Monarchiában utazgatott. Magyarországi utazásának, mint mondja, nincs semmi különös célja, nem akarja sem Magyarország természeti érdekességeit, sem történeti emlékeit tanulmányozni, csupán szórakozást keres azokra a bajokra és kellemetlenségekre, melyekből egy emigráns élete élete áll, nyugtalanságát akarja csillapítani, magyarsági és cselekvési vágyát kielégíteni. Kiábrándult, kesernyés, szkeptikus utazó, aki szigorúan ítéli meg az embereket s dolgokat és a maga szemével igyekszik látni őket.

Haussez, úgy látszik, egy kisebb s egy nagyobb útat tesz Magyarországon. Először megtekinti Pozsonyt, Sopront, Eszterházát és Pestet. Másodízben Szlavóniából jön hazánkba. Kompon átkelt a Dráván s egy somogy megyei faluban, Babocsán megszáll a kocsmában. A Somssich-család kastélyában tudomást szereznek ottlétéről és meghívják vacsorára. A kastélyban a báró kellemes társaságot talál. Muzsikálnak, ő francia színművekből szaval részleteket és olyan jól érzi magát, hogy két napig ott marad. Babocsáról Pécsre, onnan Mohácsra megy. Dunaszekcsőnél kompon átkel a Dunán és Bajára érkezik. Négy sovány ló van a kocsijába fogva, két paraszt hajtja őket, akik éktelen zajt csapnak és minden tiltakozása ellenére olyan sebesen vágatnak a szörnyű rossz úton, hogy majdnem összetörnek a csontjai. Baján megbokrosodnak a lovak s eltörik a rudat, emiatt Haussez-nak fél napig egy bajai kocsmában kell vesztegelnie. Bajáról Szabadkára megy. Szabadkáról azt írja, hogy az egy óriási falu, hatalmas terekkel, melyeken egész hadseregek elférnének. Rendkívül széles és hosszú utcáin gerendákra fektetett deszkák szolgálnak gyalogjáróknak, azokon mennek sorjában a járókelők, hogy az utcát elárasztó mély és híg sarat elkerüljék. Reggel és este a város tele van a legelőre menő tehenek, ökrök, juhok, disznók ezreivel. Szabadka és Temesvár közt egy faluban a kolera dühöng, ami azonban Haussez-t nem gátolja abban, hogy tovább utazzék Temesvárra. Temesvárott és Temesvár közelében Ambrózy grófnál talál szíves fogadtatásra, majd Mehádiára megy. Közben meglátogat néhány bánáti francia telepes falut is. Nem nagy öröme telik bennük. Honfitársai nem voltak hálásak a látogatásért, nemzeti érzés nincs bennük, nyelvük tele van német és szláv szókkal s a következő nemzedék már nem fog tudni franciául. A völgy, melyen Mehádiába menet áthalad, gyönyörű, de az oláh lakosság, amely lakja, rendkívül szegény és műveletlen. Herkules-fürdő meglátogatása után Orsovára megy. Ada Kaleh szigetén meglátogatja az ottani török basát, beszél a Duna bal partján épülő műútról és nagy elismeréssel szól Széchenyiről, akit személyesen ismert. Nagy dolognak tartja, hogy Bécs és Konstantinápoly között a Dunán megindul az összeköttetés és azt hiszi, hogy a dunai gőzhajózás fellendíti Pestet, azonban nézete szerint az országnak nem lesz belőle haszna, mert nincsen ipara, mezőgazdasági terményeit pedig Keleten nem tudja értékesíteni.

Orsováról Haussez visszatér Lugosra, azután kolerától megfertőzött vidéken át Erdélybe utazik. Egy éjszakát Déván tölt, mely szerinte megyeszékhely léteire nyomorult fészek, nem érdemli meg a „város“ nevet. Megállapodik Nagyszebenben és Gyulafehérvárott is. Mind a két városban akadnak, akik szívesen fogadják s megmutatják neki a látivalókat. Kolozsvárott és környékén hosszabb időt tölt és több erdélyi mágnás házában megfordul. „Ott — írja könyvében — az idegen Párizsban, Londonban, Bécsben hiheti magát, ugyanaz a modor, ugyanaz a társalgás, ugyanaz az öltözködés. Franciául mindenki tud.“ A vidéki kastélyok kívülről egyszerűek, belsejükben azonban nagyvilági, fényűző élet folyik. Az előszobában egyenruhás inasok serege fogadja a látogatót, az étkezést választékosság jellemzi. Ebéd után az a szokás, hogy a háziak vendégeikkel a környéken sétakocsizást tesznek. Minden kocsiba négy-hat pompás ló van fogva. A kocsisok, inasok, lovászok, mind úgy vannak öltözve, mintha valami ünnepélyre kísérnék az urakat. Közben egy domboldalon, egy réten vagy egy fa árnyékában a társaság meguzsonnázik, azután megnéz valami ménest. A kastélyba való visszatérés után, mielőtt a szalónokban összegyűlnek, az oszlopos tornacról végignézik, amint a lovászok felvezetik vagy megjáratják a povakat, vagy pedig a lovardában gyakorlatozás közben szemlélik meg őket.

Kolozsvárról Haussez visszautazik Magyarországra. Útközben megáll Nagyváradon, melynek egy tűzvész nemrég hétszáz házát elpusztította, majd Debrecenben, hol megtekinti az országos vásárt. Az Alföldön több ízben lát délibábot, amely némileg enyhíti az út rendkívüli unalmasságát és megérkezik Pestre.

Haussez tehát össze-vissza járta Magyarországot és Erdélyt. Mint-hogy állami postakocsik csak a fő útvonalakon közlekedtek, az út nagy részét parasztpostával tette meg. Részletesen elbeszéli, hogyan utazott. Neki is, mint Lagarde-nak, saját kocsija volt, ahhoz az illetékes katonai vagy polgári hatóságnál forspont-utalványt váltott. Ezzel az egyes lóváltó állomásokon a jegyzőnél vagy bírónál jelentkezett, annak volt kötelessége számára a faluban lovakat és kocsisokat szerezni. Kocsijába négy vagy hat lovat fogtak be, egy kocsis a bakon ült, a másik az egyik ló hátán. Egy francia inassal utazott, aki egyúttal szakács is volt s a falusi korcsmákban alkalom adtán főzni is szokott. Egy tolmácsot is fogadott fel, aki beszélt németül s magyarul s a szláv és oláh falvakban is meg tudta magát értetni.

A parasztposta az utazásnak nem valami kényelmes, de olcsó és gyors módja volt. Egyik állomástól a másikig a távolság rendszeren négy mérföldet tett ki és négy lóért — beleértve a kocsisok díját is — Haussez mérföldenként francia pénzben átszámítva 1 fr. 75 centime-ot fizetett. A viteldíjat a jegyző vette át s beszámította a parasztk adójába. A kocsisok hiányos öltözetű, bűdös szagot árasztó parasztk voltak, akik egyfolytában, pihenés nélkül hajtottak, lovaik pedig primitív szerszámú, apró, sovány gebék, amelyek meglepő sebességgel futottak a rossz úton. A forsponttal való utazásnak az volt a hátránya, hogy gyakran sokáig kellett várni a lovakra. A parasztk nem szívesen vállalkoztak rá, húzták-halasztották a befogást és előfordult, hogy a faluban nem

akadt ló, ki kellett menni értük a mezőre és az utasnak órákig kellett várakoznia, míg útját folytathatta.

Magyarországot Haussez szerint a természet ellátta minden jóval és a föld legszebb, leggazdagabb és legboldogabb országa lehetne, ha másképp volna kormányozva, ha a nemesség a népet nem nyomná el és nem zsákmányolná ki, ha a földművelés, ipar, kereskedelem s közlekedés nem volna annyira elmaradott állapotban. Ezért Magyarország nem civilizált ország, hanem átmenet Nyugateurópa és Törökország között. Ennek megfelelően a magyar vendégfogadók is átmenetet alkotnak a nyugateurópai vendégfogadók és a török karavánszerájok közt.

A városi szállodák szobáinak bútorzata és felszerelése gyarló, a kiszolgálás rossz, csengetyűk nincsenek, a szolgák lassúk és ügyetlenek, dolgukat immel-ámmal végzik. Az ágyak koporsó-forma kényelmetlen faládák, fenekükön széna, azon vékony, kemény gyapjúmatrac rávarrt lepedővel s egy nehéz takaró, melyre egy másik lepedő rá van gombolva s egy vagy két vánkos. Minden piszkos, azért legjobb, ha az utas ágyneműt visz magával.

A falusi korcsmákban egyáltalán nincs vendégszoba. Nincs is, akinek szüksége lenne rá. A parasztnak nem kell szállás, azok megáltszanak az istállóban, kocsiszínbén, vagy a szekerükön, nekik is, meg az iparosoknak és kereskedőknek is mindig velük van a bundájuk, abba beletakaródnak, ennivalót visznek magukkal, a korcsmába csak inni mennek.

A falusi vendégfogadók e tökéletlenségéért kárpótlást nyújt azonban a magyar vendégszeretet. Falvakon a földbirtokosok örömmel látják a vendéget, még ha az ismeretlen és külföldi is. Mindenütt vannak vendégszobák, melyek mindenkor az utasok rendelkezésére állnak.

Miként Beudant, úgy Haussez is gyakran megfordul magyar főurak házánál s a legnagyobb elismeréssel és hálával emlékezik meg róluk. A magyar nemesek, mint írja, gyakran csíszolatlanok, a magányos falusi élet következtében nem ismerik a finomabb társadalmi formákat, de előzékenyek, szívesek és szolgálatkészek. A parasztnak is, bárminő nyomorban sinylődnek s akármilyen műveletlenek is, általában jóindulatúak, udvariasak, sőt túlalázatosak. Ha egy jobban öltözött embert látnak, megállnak és leveszik a kalapjukat.

Haussez szerint a közbiztonsági állapotok sem olyan rosszak, mint ahogy külföldön hirdetik. Járt mindenfelé Magyarországon és Erdélyben, gyakran utazott éjjel és kíséret nélkül, aludt falusi korcsmában, látott ijesztő külsejű, félvad embereket, de sehol semmi baja nem történt, soha semmijét el nem lopták, pedig a kocsiszínekben igen gyakran maradt őrizet nélkül kocsija és egyáltalában nem védekezett a tolvajok ellen.

Ugyanez időtájt egy francia trónkövetelő, az ifjú bordeaux-i herceg, Henri de Chambord látogatta meg Magyarországot. Ő a Bourbonok idősebb ágának utolsó sarjadéka volt, akinek javára X. Károly 1830-ban a júliusi forradalomkor lemondott a királyságról, aki azonban nem léphetett a francia trónra. Menekülnie kellett s egész életét számkivetésben töltötte. Prágában, Görzben és Frohsdorfban lakott, Ausztriában nősült és ott is halt meg.

1838-ban a tizennyolc éves hercegnek Locmaria francia gróf lett a

nevelője. Ez öt éven át tanítványával több utat tett Német-, Olaszországban s Ausztriában és e tanulmányútról érdekes könyvet írt.

A herceg és kísérete Belgrádból jött hazánkba. Első állomásuk Pancsova, onnan Temesvárra utaznak. Temesvár közelében egy szakasz huszár élén egy segédtiszt várja és kíséri be őket a városba, melynek utcáin nagy tömeg gyűlt egybe az előkelő francia vendég tiszteletére. Kocsijából kiszállva a herceget Auersperg gróf, a Bánát katonai főparancsnoka üdvözi s bemutatja neki a városparancsnokot s a tábornoki kart. Másnap a herceg a temesvári helyőrség tisztjeit, a polgári hivatalok képviselőit s a nemesek küldöttségét fogadja. Nagy érdeklődéssel szemléli a magyar mánások díszmagyarjait, melyeknél előkelőbb és választékosabb öltözködésmódot Locmaria szerint nem is lehet elképzelni. Lényegében véve mindnyájan egyforma kócsagtollas főveget, mentét, nadrágot s csizmát hordanak, de az egyes ruhadarabok díszítése tekintetében öltönyeik egészen egyéniék és különbözők. Azután a herceg részt vesz a kormányzósági téren felsorakozott helyőrség díszszemléljén, meglátogatja a közintézményeket és megtekintti az erődítményeket s a fegyvertárat, amelyben sok keleti fegyvert s a törököktől zsákmányolt hadiszert lát. A fegyvertárban egy női küldöttséget fogad, este a főparancsnok, alispán s a katonai és polgári hatóságok vezetői társágában vacsorázik, utána a színházban megnézi Bellini Alvajárójának előadását.

Temesvárról Chambord Mezőhegyesre megy az ottani ménes megtekintésére. Igazgatója Blockelsberg alezredes vendégét a kastély császári lakosztályában szállásolja el. Másnap pedig megmutatja neki az istállókat, lovardákat, majorokat, kerteket és legelőket.

Temesvárra visszamenet a franciák megállnak egy temesmegyei francia községben, ahol a falu népe összesereglik fogadásukra. Az egyik házban a herceg elbeszélget az idősebb gazdákkal és Haussez-val ellentétben örömmel állapítja meg, hogy e francia telepések megőrizték nemzeti sajátságaikat, de nagyon érzik egy franciául tudó plébános hiányát.

Temesvárról Lugoson és Karánsebesen át Orsovára mennek katonai kísérettel. Látják a Duna jobb partján az egykori római út maradványait, a meredek sziklafalon elhelyezett Traján- emléktáblát s megtekintik a Duna balpartján a Veteráni-barlangot, mely a török háborúk alatt, mint a Dunán uralkodó hadászati pont, két ízben is fontos szerepet játszott.

Orsováról Mehádiába vezet az útjuk; onnan visszamennek Karánsebesre. Bánáti tartózkodása alatt a bordeaux-i herceg különösen a háttörvidék katonai szervezetét és kormányzását tanulmányozza, melyet Locmaria részletesen ismertet.

A Bánátból a franciák Erdélybe utaznak. Dobrán s Déván át Gyulafehérvárra érkeznek, hol a püspöki palotában szállnak meg. A püspök Pozsonyban van az országgyűlésen. A palotában legjobban az ebédlő freskója lepi meg őket, mely Don Quijotét és Sancho Panzát ábrázolja. Különösen tetszik rajta Sancho Panza képe, melyről lerí a jó étvágy és a jókedv. A székesegyházban megtekintik a Hunyadiaknak, Izabella királynénak, Báthori Zsigmondnak stb. sírját. Másnap megjelennek az úrnapi misén és körmeneten, melyen a város lakossága

felekezeti különbség nélkül teljes számban részt vesz. A körmenet után a herceg az erődítményeket, a pénzverdét s a Batthyány Ignác püspök által létesített gazdag könyvtárt, éremgyűjteményt és csillagvizsgálót tekinti meg, este pedig a városi hölgyeket fogadja.

Nagyszebenben is ünnepélyes fogadtatásban van részük. Talpon van az egész város, mindenki látni akarja az illusztris vendéget. A szállodába megérkezve a herceg fogadja Wernhardt gróf katonai főparancsnokot a katonai és polgári előkelőségek társaságában. Köztük van egy Saint-Quentin nevű altábornagy is, aki a Bourbon-herceg láttára úgy meghatódik, hogy zavarában egy szót sem tud kiejteni.

Este a herceg a színházban Bellini Normáját hallgatja meg, másnap a tisztek küldöttségét fogadja és a közintézményeket tekinti meg, többek közt a Bruckenthal-palota képtárát és könyvtárát. A képtárban különösen felkelti érdeklődését az a festmény, amely Mária Teréziát ábrázolja lóháton, teljes díszben, koronával a fején, abban a pillanatban, midőn Pozsonyban a koronázási dombra felvágat. Megnézi aztán a katonai uszodát, részt vesz egy gránátos század hadgyakorlatán s ebédre a katonai és polgári előkelőségeket látja venégül. Délután a városban és a város környékén tesz sétát, utána Wernhardt grófné szalónjában hölgyeket fogad, azután pedig tiszteletükre bált ad, mely éjfélig együtttartja a társaságot.

Másnap a herceg megtekinti a zalatnai, abrudbányai és verespataki bányákat. Zalatnáról visszatér Gyulafehérvárra, ahol a helyőrség katonai díszgyakorlatokat mutat be, onnan Nagyenyedre érkezik, hol teljes magyar díszben Bánffy József gróf fogadja és a vármegyeházán elszállásolja. Bánffy kíséretében Marosújvárra megy és ott megnézi a sóbányákat. Lenn a bánya mélyén, 200 lábnyira a föld színe alatt csodálatos látvány tanúja: egy hatalmas, templomformájú, boltíves csarnokban éljenző társaság s negyven tagú zenekar fogadja őket és hangversenyt ad tiszteletükre.

Azután Chambord herceg Felvincen és Tordán át Kolozsvárra érkezik. Ott magyar mágnások látják vendégül. Rhédey Ádám gróf erdélyi kincstárnok nagy ebédet ad tiszteletére, este pedig részt vesz a színházban Bellini Alvajárójának előadásán. Kolozsvári időzése alatt a herceg meglátogatja a kollégiumi nyomdát, ahol egy ifjú ékes latin verssel üdvözlí, melyet távozásakor nyomtatásban átnyújtanak neki. Este egy hangversenyen jelenik meg.

Kolozsvárról a bordeaux-i herceg Bánfihunyadon át Nagyváradra megy. Mielőtt úti élményeik elbeszélését folytatná, Locmaria Erdély általános jellemzését adja, ismerteti történetét, lakosságát, kormányzását, földjét, művelődését. A székelyekről azt írja, hogy derék, szorgalmas, erős, bátor, harcra termett nép, belőlük kerülnek ki a hadsereg legjobb ezredei. Erősek, harciasak, eleven szelleműek a magyarok is, kitűnő lovasok, de állhatatlanok s könnyelműek. Amit a szászok műveltségéről, földművelésük és iparuk fejlettségéről ír, az is megfelel az igazságnak. Az oláhok jellemzésében semmi nyoma sincs a rokonszenvnek.

Nagyváradon egy francia eredetű ulánusezredes, Castelnau gróf fogadja őket. Szállást a püspöki palotában kapnak. Ott a tisztikar, a polgárság s a káptalan tagjaival Hohenlohe Sándor nagyprépost üd-

vözli a vendégeket. Az ebédet egy nagy teremben szolgálják fel, melynek karzatán mint nézők városi hölgyek és férfiak foglalnak helyet.

Nagyváradról Debrecenbe, onnan Tokajba és Eperjesre mennek, majd ismét délnek fordulva Miskolcon át Egerbe érnek, hol megismerkednek Pyrker János püspökkel.

Gyöngyösön igen szép angol parkot látnak, amely bizonyára az Orczy-kastély kertje volt. Gödöllőn megnézik Grassalkovich Antal kastélyát, melynek kápolnája és bálterme — Locmaria szerint — fejedelmi lakásba is beillenek. Sajnálják, hogy a hercegnét, Eszterházy Leopoldinát, akit a bordeaux-i herceg szeretett volna megismerni, nem találják otthon. Könyvtárában örömmel látják az új francia könyveket és újságokat. Az angol park közepén feltűnik nekik egy pavillon magyar királyok arcképeivel.

Pesten a francia társaság egy szállodában szál meg. Ott a hercegnél egy francia származású tiszt tiszteleg, aki az osztrák hadseregben szolgál s aki budapesti tartózkodása alatt melléje segédtisztül van kirendelve. A herceg pesti programja ugyanolyan, mint amit a többi városban végigcsinált: fogadja a tisztikar küldöttségét, megtekinti a közintézményeket, a kórházakat, a Rokkantak palotáját, a kaszinókat, a kaszárnyákat, köztük a tüzérkaszárnyát (Új épület), melynek Locmaria szerint nincs mása Európában, 4000 ember és megfelelő számú ló fér el benne. Pesten látják a franciák, hogyan megy végbe a toborzás: huszárnak öltözött s mindenféle tarka-barka szalaggal felékesített altisztek járják a várost, a tereken, ahol összegyűl a nép, élénk arcjatek és gesztusok kíséretében járják a táncot és jelentkezésre csábítják a fiatalságot.

Minthogy József nádor Pozsonyban az országgyűlésen volt elfoglalva, felesége, Mária-Dorottya főhercegnő fogadta Chambord-t. Egyszer budai palotájába, egyszer pedig a Margitszigetre hívta meg ebédre. A Margit-sziget nagyon megtetszett a hercegnek és minthogy azt a kívánságát fejezte ki, hogy szeretne ott a Dunában megfürdeni, másnap reggel a Dunaparton felvirágozott hajók várták 60 úszni tudó fiatalemberrel, kik vele mentek s megfürödtek a Dunában. Este a József-téren 60 tagú zenekar hangversenyezett a herceg tiszteletére, utánna a Nemzeti Színházban Donizetti Belizárját nézték meg.

Pestről Chambord gőzhajón Pozsonyba megy. Komáromban megszakítja az útját, megtekinti a várat és a bálolnai ménest. Pozsonyban megismerkedik József nádorral és megnézi a város látnivalóit, többek közt az országgyűlés üléstermeit.

Locmaria könyvének Magyarországra vonatkozó részét konzervatív politikusra valló elmefuttatással végzi. Szerinte a magyar nemesiség és polgárság egy része el akar szakadni Ausztriától és el akarja törölni a nemesi előjogokat. Elismeri, hogy Magyarország Ausztriának a múltban nagy szolgálatokat tett, de a magyaroknak nem szabad feledniük, hogy Ausztria szabadította fel őket a török rabiga alól. A nemesi előjogoknak a régi háborús világban meg lehetett az értelmük, a mai időknek azonban már többé nem felelnek meg, méltányos tehát, hogy a nép többségének érdekében megszünjenek. Egyéb újításokra is szükség volna Magyarországon, ilyen lenne a polgári és büntető törvénykezésnek, valamint az ingatlan vagyon birtoklásának reformja, a köz-

teherviselés, az alsóbb néposztálynak tulajdonjoggal való felruházása és különösen a papság megrendszabályozása. Locmaria szerint a magyar parasztot ok nélkül vádolják lustasággal. Annak, hogy a pásztorokodást többre becsüli, mint a földművelést, nem jelleme, hanem helyzete az oka. Ha érdeke úgy kívánja, hogy dolgozzék, dolgozni fog, „Magyarországra szép jövő vár, — így fejezi be Locmaria elmélkedéseit — feltéve, ha sorsát nem esztelen szenvedélyek fogják irányítani.“